

संस्थात्मक वित्त व्यवस्थापनाची ओळख

१.१ अर्थ

१.२ महत्त्व

१.३ भांडवलाची आवश्यकता

(अ) स्थिर भांडवल (ब) खेळते भांडवल

१.४ भांडवल संरचना

१.४.१ व्याख्या

१.४.२ घटक

१.५ फरक

प्रस्तावना

वित्त ही संकल्पना पैसे व पैशाचे व्यवस्थापन यांच्याशी निगडित आहे. निधींचे गमन (inflow) व निर्गमन (outflow) यांच्याशी ते संबंधित आहे. व्यावसायिक संस्थेचे यश हे निधी उभारणीची क्षमता व निधीचा विनियोग करण्याची कार्यक्षमता यावर अवलंबून असते.

हेन्री फोर्ड यांच्या म्हणण्यानुसार “पैसा हा एक हात किंवा पाय आहे. एकतर त्याचा वापर करा किंवा गमवा.” व्यवसायात यश मिळविण्यासाठी पैसा किती आवश्यक आहे हे येथे अधोरेखित केले आहे.

१.१ संस्थात्मक वित्तव्यवस्था : अर्थ

संस्थात्मक वित्तव्यवस्था ही संस्थेसाठी निधी उपलब्धता व त्याचा योग्य विनियोग यांच्याशी संबंधित असते. संस्थेच्या कार्यांना वित्त पुरवठा करणे, भांडवल संरचना, गुंतवणूक निर्णय यांच्याशी ती संबंधित असते.

व्याख्या :

हेन्री हॉगलंड यांच्या मतानुसार, “संस्थात्मक वित्तव्यवस्था, व्यावसायिक संस्थेने केलेले भांडवल संपादन व त्याचा विनियोग या गोष्टींची हाताळणी करते.”

संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेमध्ये वित्तिय नियोजन, भांडवली बाजारपेठ, मुद्राबाजार, शेअर बाजार यांचा अभ्यास अंतर्भूत आहे. भांडवल निर्मिती, विदेशी भांडवल यांचाही समावेश यात केला आहे. वित्तीय संस्था तसेच बँकांनाही यात अनन्य साधारण महत्त्व दिले आहे.

वित्त व्यवस्थापक खाली नमूद केलेल्या गोष्टींची खात्री देतो :

अ) संस्थेकडे पुरेशी व समाधानकारक वित्त व्यवस्था उपलब्ध आहे.

ब) संस्था, किमान मूल्य असलेल्या योग्य प्रकारच्या निधीचा वापर करत आहे.

क) संस्था उभ्या केलेल्या निधीचा योग्य वापर करत आहे.

ड) संस्थेच्या मालकांसाठी कमाल लाभांश निर्मितीसाठी प्रयत्न करत आहे.

खाली नमूद केलेले दोन निर्णय हे संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेचे आधार आहेत. या दोन संकल्पनांचा आपण सखोल अभ्यास करू या.

१) वित्तीय निश्चितीचा निर्णय : व्यावसायिक संस्थेला वित्तीय गरज भागविण्यासाठी भांडवल बाजारात प्रवेश करण्याचा पर्याय उपलब्ध असतो. या ठिकाणी वित्त उभारणीचे विविध पर्याय संस्थेसमोर असतात. समहक्क भाग भांडवल किंवा कर्जाऊ भांडवल यामधील योग्य पर्यायाची निवड संस्था करते. बँकेतून कर्ज किंवा सार्वजनिक ठेवी किंवा कर्जरोख्यांचा पर्याय संस्थेकडे असतो. वित्तीय व्यवस्थापक योग्य भांडवल उभारणीची खात्री देतो. ‘योग्य भांडवल उभारणी म्हणजे भांडवलाची योग्य रक्कम तसेच योग्य प्रमाणातील कर्जाऊ रक्कम व समहक्क भाग भांडवल यांचे मिश्रण होय.’

भांडवली बाजारपेठ ही दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची व समहक्क भागांची बाजारपेठ असते. या बाजारात समहक्क भाग व कर्जाऊ प्रतिभूतीचे वाटप व खरेदी-विक्री केली जाते.

- २) **वित्त गुंतवणुकीचा निर्णय :** व्यावसायिक संस्थेला जेव्हा भांडवल प्राप्त करण्याचे विविध पर्याय उपलब्ध होतात तेव्हा वित्तीय व्यवस्थापक पुढील निर्णय घेण्यास सज्ज होतो. हे निर्णय म्हणजे निधीचा योग्य रितीने उपयोग करून भागधारकांना कमाल लाभांश मिळवून देणे. याकरिता संस्थेला 'भांडवलाचे मूल्य' विचारात घ्यावे लागते. एकदा भांडवलाचे मूल्य कळले की, मग भांडवलावरील परतावा हा भांडवली मूल्यापेक्षा जास्त असेल, अशा पद्धतीने निधीचे नियोजन संस्था करू शकते. गुंतवणूक करण्यासाठी निधी मिळविणे व व्यवसायामध्ये त्याचा यशस्वीरित्या उपयोग करणे यालाच 'गुंतवणुकीचा निर्णय' असे म्हणतात. या संकल्पनेला 'भांडवली अर्थसंकल्प' असेही संबोधले जाते.

भांडवलाचे मूल्य म्हणजे गुंतवणूकदारांकडून अपेक्षित असणारा किमान परतावा होय.

१.२ संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेचे महत्त्व :

व्यावसायिक संस्थेच्या कार्यात्मक व्यवस्थापनेत उत्पादन, वित्त, विपणन तसेच कर्मचाऱ्यांच्या कृती या सर्वांना खूप महत्त्व आहे, पण या सर्वांमध्ये सगळ्यांत जास्त महत्त्व दिले आहे ते वित्तीय कामकाजाला! आता आपण संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेचे महत्त्व जाणून घेऊ या.

- १) **निर्णय प्रक्रियेत मदत करते :** व्यावसायिक संस्थांचे बहुतेक सर्व निर्णय हे निधीच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असतात. व्यवसायातील कोणतेही कार्य निधीशिवाय स्वतंत्रपणे पार पाडता येत नाही. व्यवसायामधील प्रत्येक निर्णय, 'त्याचा नफ्यावरील परिणाम' नजरे समोर ठेवून घेणे आवश्यक असते. समोर निरनिराळे पर्याय उपलब्ध असताना जो कमाल नफा मिळवून देईल अशाच पर्यायाचा व्यवस्थापन स्वीकार करते. जो प्रकल्प आर्थिक दृष्ट्या व्यवहार्य असेल त्याच प्रकल्पाला व्यावसायिक संस्था हिरवा कंदील दाखविते. अशाप्रकारे संस्थात्मक वित्तव्यवस्था निर्णय प्रक्रियेमध्ये मोलाची भूमिका बजावते.
- २) **प्रकल्पासाठी भांडवल उभारणी करणे :** जेव्हा एखादी व्यावसायिक संस्था नवीन उपक्रमात पाऊल टाकते तेव्हा तिला भांडवल उभारणी करणे आवश्यक असते. भांडवल उभारणीसाठी व्यावसायिक संस्था समभाग, कर्जरोखे, बंधपत्रे यांची विक्री करते किंवा बँकेचे कर्ज घेते.
- ३) **संशोधन व विकास कार्यात मदत करते :** व्यावसायिक प्रकल्पांसाठी संशोधन, विकास व तपशीलवार शोधकार्य हाती घ्यावे लागते. प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी त्याची तांत्रिक बाजू सविस्तरपणे समजून घेणे आवश्यक असते. या प्रक्रियेला बराच कालावधी लागतो. त्यासाठी संशोधनाच्या या कालावधीमध्ये सतत निधी उपलब्ध करून द्यावा लागतो. यासाठी अविरत अशा आर्थिक आधाराची आवश्यकता असते. जुन्या उत्पादित वस्तूंची श्रेणी सुधारून किंवा नवीन वस्तूंचे उत्पादन विकसित करून ग्राहकांना आकर्षित करावे लागते. अशा कामासाठी कंपनीला बाजार-सर्वेक्षण करण्याकरिता तसेच बाजाराचे विश्लेषण करण्याकरिता व्यक्ती नेमाव्या लागतात. अशा कारणांसाठी आर्थिक आधाराची गरज असते.
- ४) **व्यवसाय सुरळीत चालण्यास मदत करते :** निधीचा ओघ सुरळीत असेल तरच कर्मचाऱ्यांचे पगार वेळेत देता येतात, कर्जाऊ रक्कमेची परतफेड वेळेत करता येते, कच्च्या मालाची जेव्हा गरज भासते तेव्हा ते विकत घेता येते. उत्पादित वस्तूंचे विक्री संवर्धन (Sales Promotion) तसेच नवीन वस्तूंचे उत्पादन बाजारात आणण्यासाठी याची मदत होते.
- ५) **विविध व्यावसायिक कार्यांमध्ये समन्वय साधते :** संस्थात्मक वित्तव्यवस्था, संस्थेतील सर्व कार्यांवर नियंत्रण तसेच समन्वय ठेवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पडते. 'वित्त विभाग पुरेशा भांडवलाचा पुरवठा करू शकत नाही',

असा विचार करणे सुद्धा कठीण आहे कारण जर वित्त विभागाने कच्चा मालाच्या खरेदीसाठी आवश्यक निर्धीचा पुरवठा न केल्यास आणि दैनंदिन व्यवहार सुरळीत चालण्यासाठी लागणाऱ्या आर्थिक गरजांची पूर्तता न केल्यास 'उत्पादन विभागाचे' काम चालविणे खूप कठीण होईल. यामुळे उत्पादन क्षमतेला झळ पोहोचेल व याचे पर्यावसन विक्री, कंपनीचे उत्पन्न, गुंतवणुकीचा दर या सगळ्यांवर त्याचा परिणाम होईल, म्हणूनच प्रत्येक विभागाची कार्यक्षमता प्रभावी आर्थिक व्यवस्थापनावर अवलंबून असते.

- ६) **विस्तार व विविधीकरणाला प्रोत्साहन देणे :** विस्तारीकरण व विविधीकरणासाठी आधुनिक यंत्रसामग्रीची व आधुनिक तंत्रज्ञानाची आवश्यकता असते. संस्थात्मक, वित्त व्यवस्था आधुनिक यंत्रसामग्री तसेच आधुनिक तंत्रज्ञान खरेदी करण्यासाठी पैसे उपलब्ध करते, म्हणूनच कंपनीच्या विस्तारीकरणासाठी तसेच विविधीकरणासाठी वित्त अनिवार्य असते.
- ७) **व्यवस्थापकीय जोखीम हाताळणे :** अचानक विक्रीत झालेली घट, नैसर्गिक आपत्तीमुळे झालेला तोटा, संपामुळे झालेला तोटा अशा प्रकारच्या अनेक जोखमी कंपनीला हाताळल्या लागतात. अशा व्यावसायिक जोखमी हाताळण्यासाठी कंपनीला आर्थिक व्यवस्थापनाची गरज असते.
- ८) **जुन्या मालमत्ता (assets) बदलणे :** यंत्रसंच व यंत्रसामग्री (plant and machinery) काळानुरूप जुनी झाली की कालबाह्य होतात. नवीन यंत्रसामग्री घेण्यासाठी निधीची आवश्यकता असते.
- ९) **लाभांश आणि व्याज देण्यासाठी मदत करते :** भागधारकांना लाभांश तसेच कर्जरोखेधारक व बँकांना व्याज देण्यासाठी वित्त व्यवस्था आवश्यक आहे.
- १०) **विविध कर व शुल्क भरण्यासाठी मदत करते :** आयकर (Income Tax), वस्तू व सेवा कर (GST) तसेच नोंदणी अधिकाऱ्याला अदा करावयाचे शुल्क अशा प्रकारच्या कर व आकार भरणीसाठी संस्थात्मक वित्त व्यवस्था मदत करते.

१.३ भांडवल आवश्यकता (Capital Requirement) :

जेव्हा उद्योजक एखाद्या व्यावसायिक प्रकल्पाची कल्पना करतो, तेव्हा तो त्या कल्पनेच्या व्यावसायिक शक्यतांचा शोध घेऊ लागतो. प्रकल्पाच्या व्यवहार्यतेविषयी समाधानकारक उत्तर मिळाल्यावर तो प्रकल्प उभारणीसाठी पावले उचलतो. पहिले व खूप महत्वाचे पाऊल म्हणजे व्यवसाय चालविण्यासाठी किती भांडवल आवश्यक आहे व कोणत्या स्वरूपात आवश्यक आहे याचा निर्णय अत्यंत काळजीपूर्वक घेणे. आर्थिक नियोजनाचा मसुदा तयार करताना सद्यस्थिती तसेच भविष्यातील परिस्थितींचा विचार करावा लागतो म्हणूनच भांडवलाच्या आवश्यकतेचे प्रमाण ठरविताना उद्योजकाला 'स्थिर भांडवल' व 'खेळते भांडवल' यांची आवश्यकता विचारात घ्यावी लागते. आता आपण भांडवल आवश्यकतेचा विस्तृत अभ्यास करू.

आर्थिक नियोजन हे भांडवलाची गरज व उपलब्ध साधने यांच्याशी निगडित आहे.

अ) स्थिर भांडवल (Fixed Capital) : दीर्घकालावधीसाठी वापरली जाणारी तसेच विक्रीच्या उद्देशाने न घेतलेली मालमत्ता, खरेदी करण्यासाठी जे भांडवल लागते त्याला 'स्थिर भांडवल' असे म्हणतात.

सरळ शब्दात मांडावयाचे झाल्यास स्थिर भांडवल म्हणजे कोणत्याही प्रकारची 'भौतिक मालमत्ता' (Physical asset) म्हणजेच स्थिर मालमत्ता होय. ही संपत्ती व्यवसायामध्ये जवळजवळ कायमस्वरूपी राहते. उदा. जमीन व इमारत (land and building) उपस्कर व अन्वायुक्ती (Furniture and Fixture) यंत्रसंच व यंत्रे (Plant and Machinery) ही स्थिर भांडवल गुंतवणुकीची उदाहरणे आहेत. नवीन कंपनीच्या स्थापनेच्या वेळी अशा प्रकारच्या भांडवलाची आवश्यकता असते. तथापि विद्यमान कंपन्यांना विस्तार व विकास कार्यक्रमांना वित्त पुरवठा करण्यासाठीही अशा भांडवलाची गरज असते. तसेच साधन सामग्री (equipments) बदलण्यासाठी सुद्धा या भांडवलाची आवश्यकता असते.

स्थिर भांडवलाच्या आवश्यकतेची प्रारंभिक योजना कंपनी प्रवर्तक तयार करतात. यासाठी प्रथम त्यांना कंपनीला आवश्यक असलेल्या स्थिर मालमत्तेची यादी तयार करावी लागते व त्यांच्या किमतीचा अंदाज घेतला जातो. जमिनीच्या किमती, इमारत बांधणीचे मूल्य, यंत्रसामग्रीच्या किमती या संबंधित माहिती ते गोळा करतात. वेगवेगळ्या स्थिर मालमत्तेच्या किमतीची बेरीज केली जाते व परिणाम स्वरूपी एकूण स्थिर भांडवलाची आवश्यकता लक्षात येते.

अलिकडच्या वर्षात स्थिर भांडवलाची गरज लक्षात घेऊन त्याला विशेष महत्त्व दिले गेले आहे. विशेषतः आधुनिक औद्योगिक प्रक्रियांमुळे भांडवली साधन सामग्रीचा (capital equipments) वाढता वापर यास कारणीभूत आहे. भांडवली बाजारातून स्थिर मालमत्ता खरेदीसाठी उद्योजक निधी मिळवितो. यासाठी भाग, कर्जरोखे, बंधपत्रे यांची विक्री केली जाते किंवा दीर्घ मुदतीचे कर्जही घेतले जाते.

स्थिर भांडवलाच्या आवश्यकतेवर परिणाम करणारे विविध घटक

- १) **व्यवसायाचे स्वरूप** : उत्पादन उद्योग व लोकोपयोगी सेवा यांना स्थिर मालमत्ता मिळविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर निधी गुंतवावा लागतो. परंतु खरेदी विक्री व्यवसायात (Trading business) मोठ्या प्रमाणात स्थिर भांडवलाची गरज नसते.
- २) **व्यवसायाचे आकारमान** : जेव्हा एखाद्या व्यवसायाची मोठ्या प्रमाणावर 'व्यापार' करण्यासाठी (large scale basis) स्थापना केली जाते तेव्हा नैसर्गिकपणे अधिक स्थिर भांडवलाची गरज असते. कारण या व्यवसायाच्या बहुतेक सर्वच प्रक्रिया स्वयंचलित यंत्रे व उपकरणे यांवर आधारित असतात.
- ३) **व्यवसायाची व्याप्ती** : एखादी व्यवसायिक संस्था जेव्हा उत्पादन व वितरण अशा संपूर्ण कार्यासाठी स्थापन केली जाते तेव्हा अधिक प्रमाणात स्थिर भांडवलाची आवश्यकता असते.
- ४) **भाडेतत्त्वाचे प्रमाण (Lease basis)** : जर उद्योजकाने भाडेपट्टीच्या तत्त्वावर मालमत्ता संपादन करण्याचा निर्णय घेतला असेल तर व्यवसायात कमी प्रमाणावर निधीची आवश्यकता भासते.

भाडेतत्त्वाचा करार (Lease) : हा एक करार आहे ज्या द्वारे एखादी व्यक्ती विशिष्ट कालावधीसाठी त्यांची काही मालमत्ता दुसऱ्यास वापर करण्यास देतो. उदा. जमीन, इमारत, यंत्रे, इत्यादी.

- ५) **उपकंत्राटी/उपकराराची व्यवस्था (Sub contract)** : उत्पादनाच्या काही प्रक्रिया जर उद्योजकाने करार करून इतरांकडे सुपूर्द करण्याचा विचार केला असेल तर अशा प्रक्रिया पार पाडण्यासाठी त्याला किमान मालमत्तेची गरज असते. त्यामुळे व्यवसायामध्ये स्थिर भांडवलाची गरज कमी भासते.
- ६) **जुन्या मालमत्तेचे संपादन** : जुने यंत्रसंच किंवा जुनी साधनसामग्री कमी किमतीत उपलब्ध असेल तर स्थिर मालमत्तेत आवश्यक असलेली गुंतवणूक किमान पातळीवर केली जाते.
- ७) **सवलतीच्या दरात मालमत्ता संपादन** : प्रादेशिक पातळीवर औद्योगिक विकासाचा चालना देण्यासाठी सरकार सवलतीच्या दरात जमीन व बांधकाम साहित्य देऊ करते. यंत्रसंच व साधनसामग्री हप्त्याच्या आधारावर उपलब्ध करून दिली जातात. अशा सुविधांमुळे स्थिर मालमत्तेची आवश्यकता कमी भासते.
- ८) **आंतरराष्ट्रीय स्थिती** : आंतरराष्ट्रीय पातळीवर व्यवसाय करणाऱ्या मोठ्या संस्थांसाठी हा घटक खूप महत्त्वाचा आहे. उदा. युद्धाची शक्यता असताना व पुढे यामुळे सामग्रीची कमतरता भासण्याची शक्यता निर्माण होणार असेल तर कंपनी स्थिर मालमत्तेच्या विस्तारासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी गुंतवण्याचा निर्णय घेते.
- ९) **अर्थव्यवस्थेचा कल** : कंपनीचा भविष्यकाळ उज्ज्वल असण्याची अपेक्षा असेल तर सर्व प्रकारच्या व्यावसायिक विस्तारासाठी हिरवा कंदील दाखविला जातो. अशा परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणात निधी स्थिर मालमत्तेमध्ये गुंतविला जातो. त्यामुळे भविष्यात त्याचा फायदा मिळायला मदत होते.
- १०) **लोकसंख्येचा कल** : लोकसंख्या उच्च दराने वाढत असताना काही उत्पादकांना, व्यवसाय वाढीसाठी ही चांगली संधी आहे, असे वाटते. उदा. ऑटोमोबाईल उद्योग, इलेक्ट्रॉनिक वस्तूंचे उत्पादन, तयार कपड्यांचा व्यवसाय इत्यादी उद्योगांना मोठ्या प्रमाणावर स्थिर भांडवलाची गरज भासते.
- ११) **ग्राहक प्राधान्य** : वस्तू व सेवा प्रदान करणाऱ्या उद्योग व्यवसायाला योग्य मागणी असेल तर त्यांना मोठ्या प्रमाणावर स्थिर भांडवलाची आवश्यकता असते. उदा. मोबाईल फोन उत्पादक तसेच मोबाईल नेटवर्क प्रदाते.
- १२) **स्पर्धात्मक घटक** : हा स्थिर भांडवलाच्या आवश्यकतेच्या निर्णय प्रक्रियेतील सर्वात मुख्य घटक आहे. प्रतिस्पर्धी व्यवसायिकांपैकी एखाद्या व्यवसायिकाने स्वयंचलित यंत्रणा राबविण्यास सुरुवात केली तर त्याच प्रकारच्या व्यवसायात कार्यरत असणारे इतर व्यवसायिक त्याचे अनुकरण करण्यास उद्युक्त होतात.

ब) खेळते भांडवल (कार्यकारी भांडवल) (Working Capital)

दैनंदिन व्यावसायिक कार्ये पार पाडण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या भांडवलास खेळते भांडवल असे म्हणतात. स्थिर भांडवलाची आवश्यकता लक्षात घेतल्यानंतर प्रवर्तकांना व्यवसायाचे कार्य सुरळीत पार पाडण्यासाठी आवश्यक अशा निधीचा अंदाज घ्यावा लागतो. व्यवसाय करण्यासाठी आवश्यक असा कच्चा मालाचा साठा करण्यासाठी निधीची गरज लागते. तयार उत्पादीत वस्तूंचा पुरेसा साठा राखण्यासाठी भांडवलाची गरज असते. प्रत्यक्ष व्यवहार करताना वस्तू रोखीने किंवा उधारीने (on credit) विकल्या जातात. उधारीने विकलेल्या वस्तूंची रोख रक्कम लगेच परत येत नाही. उधार मालाचे येणारे मूल्य (account receivable) व्यवसायामध्ये परत जमा होईपर्यंतच्या कालावधीमध्ये निधीची व्यवस्था करावी लागते. तसेच कारखान्याचे खर्च भागविण्यासाठी रोकड आवश्यक असते. अनिश्चितता हे व्यवसायाचे वैशिष्ट्य असल्याने 'अनपेक्षित प्रतिकूलतेसाठी' रोख रक्कम राखून ठेवणे जरूरीचे असते.

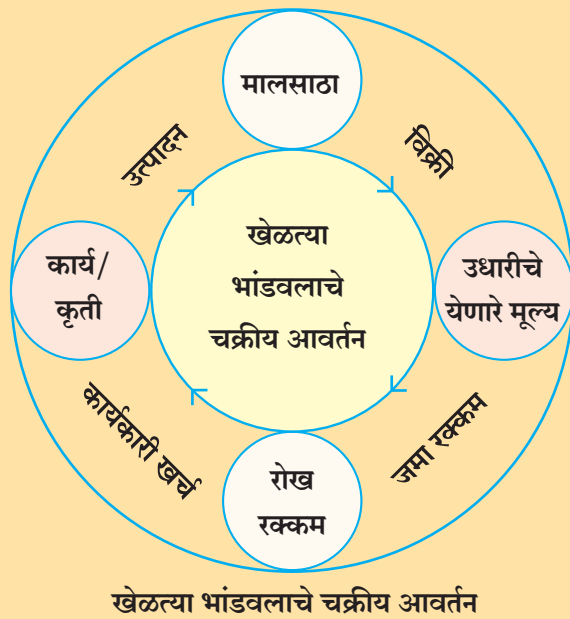
इतर अप्रत्यक्ष खर्च : हा व्यवसाय चालविण्यासाठी लागणारा अप्रत्यक्ष खर्च आहे. लेखापालकाची फी, विमा, व्याज, दुरुस्ती, जाहिरात खर्च, भाडे, टेलिफोन बिल, इत्यादींसारख्या खर्चांचा यात समावेश होतो.

अशाप्रकारे उद्योग व्यवसायात खालील प्रकारच्या मालमत्तांसाठी भांडवलाची व्यवस्था करावी लागते :

- १) मालसाठा तयार ठेवण्यासाठी
- २) उधार मालाच्या येणाऱ्या मूल्यांच्या वित्त पुरवठ्यासाठी आणि चालू देणी देण्यासाठी
- ३) दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी

वरील मालमत्तेमध्ये गुंतविलेले भांडवल म्हणजेच खेळते भांडवल! खेळत्या भांडवलाच्या संकल्पना तज्ज्ञ व्यक्तींनी भिन्नपणे मांडल्या आहेत. काहींच्या मते, चालू संपत्तीचे चालू दायित्वावर जेवढे आधिक्य असते, ती अतिरिक्त रक्कम म्हणजेच खेळते भांडवल! जेस्टनबर्ग यांच्या मते "खेळते भांडवल म्हणजे चालू संपत्तीचे, चालू दायित्वावरील आधिक्य!" याच दृष्टिकोनातून 'निव्वळ खेळते भांडवल' असे याला संबोधले जाते. जेस्टनबर्ग याला खेळते भांडवल न म्हणता 'अभिसरण भांडवल' असे म्हणतात. काही तज्ज्ञांच्या मते चालू संपत्तीच्या समतुल्य असते ते खेळते भांडवल होय. जे. एस. मिलच्या मते, 'एकूण चालू मालमत्ता म्हणजेच व्यवसायातील खेळते भांडवल!' हा दृष्टिकोन अधिक व्यापक असून हा कंपनीच्या सर्व चालू संपत्तीचा यामध्ये समावेश करतो. यालाच एकूण/स्थूल खेळते भांडवल (Gross working capital) असे म्हणतात.

अधिक माहितीसाठी

खेळत्या भांडवलाचे चक्रीय आवर्तन :

व्यावसायिक संस्थेला खेळत्या भांडवल मालमत्तेसाठी निधीची आवश्यकता असते. या निधीचा प्रमुख भाग हा कच्चा माल खरेदी करण्यासाठी वापरला जातो व उर्वरित भाग वेतन व इतर खर्च भागविण्यासाठी उपलब्ध केला जातो. अशाप्रकारे खेळते भांडवल जे रोख स्वरूपात होते त्याचे रूपांतर मालसाठ्यामध्ये (inventories) होते. कच्च्या मालावर प्रक्रिया केली जाते व त्याचे परिवर्तन तयार वस्तूंमध्ये होते. या तयार वस्तू उधारीवर विकल्या जातात असे गृहीत धरले जाते व वस्तूंच्या विक्रीमुळे त्याचे रूपांतर 'उधार मालाच्या येणाऱ्या मूल्यांमध्ये (account receivable) होते. देयक तारखेपासून एका ठरावीक दिवशी या 'उधार मालाच्या येणाऱ्या मूल्यांची मुदत समाप्त होते. या मुदत समाप्तीनंतर त्याचे रोखीमध्ये परिवर्तन होऊन हे चक्र परत फिरू लागते.

रोख रकमेचा एक हिस्सा धनकोना (creditors) देण्यासाठी, आयकर भरण्यासाठी आणि लाभांश जाहिर करण्यासाठी वापरला जातो व उर्वरित भाग पुन्हा चलनात आणला जातो.

खेळत्या भांडवलाच्या आवश्यकतेवर परिणाम करणारे घटक

खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता मोजण्यासाठी कोणतीही अचूक मानके नाहीत. व्यवसाय ज्या आर्थिक वातावरणात कार्यरत आहे तसेच व्यवसाय संस्थेच्या इतर अनेक गोष्टींवर विचार करून खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण निश्चित केले जाते.

१) व्यवसायाचे स्वरूप :

दैनंदिन वापराच्या आवश्यक वस्तूंच्या उत्पादनात गुंतलेल्या व्यावसायिक संस्थाना तुलनेने कमी खेळत्या भांडवलाची गरज भासते. कारण दायित्वाची (liability) काळजी घेण्यासाठी संस्थेत सतत व पुरेसा रोख रकमेचा ओघ सुरू असतो. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये ग्राहकाकडून रोख रकमेचा ओघ सतत सुरू असल्याकारणाने खेळत्या भांडवलाचे प्रमाण खूप कमी असते.

सार्वजनिक उपक्रम : हे स्थानिक प्रवासी वाहतूक, गॅस, वीज, इत्यादी सारख्या सेवा प्रदान करतात.

या उलट जर व्यवसाय चैनीच्या वस्तूंचा (luxury goods) व्यापार करत असेल तर त्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता भासते कारण या वस्तूंच्या विक्रीमध्ये सातत्य नसते.

वस्तूंच्या वितरणाशी संबंधित संस्थेकडे ग्राहकांची मागणी पूर्ण करण्यासाठी भरपूर प्रमाणात मालसाठा (inventory) तयार ठेवावा लागतो. तसेच ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी पत सुविधा (credit facility) पुरवावी लागते म्हणून अशा संस्थांना मोठ्या प्रमाणावर खेळत्या भांडवलाची गरज असते.

वस्तूंच्या वितरण करणाऱ्या संस्था या भौतिक स्वरूपातील वस्तूंमध्ये बदल न करता खरेदी व विक्रीशी संबंधित असतात. उदा. घाऊक विक्रेते, किरकोळ विक्रेते.

२) व्यवसायाचे आकारमान :

व्यवसायाच्या आकारमानाचा अंदाज त्याच्या एकूण कार्यक्षेत्राच्या प्रमाणावरून ठरविला जातो. मोठ्या प्रमाणावर (large scale) व्यापार करणाऱ्या कंपनीस खेळत्या भांडवलाची अधिक गरज असते.

३) विक्रीचे प्रमाण :

हा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. एकूण विक्रीचे प्रमाण व खेळते भांडवल यांचे एकमेकांशी थेट नाते आहे. जर विक्रीचे प्रमाण वाढते असेल तर त्याच प्रमाणात खेळते भांडवलही उपलब्ध करून द्यावे लागते.

४) उत्पादन चक्र :

कच्च्या मालाचे तयार वस्तूंमध्ये रूपांतर करण्याच्या प्रक्रियेला 'उत्पादन चक्र' असे म्हणतात. जर उत्पादन चक्राला लागणार कालावधी मोठा असेल तर खेळते भांडवल जास्त प्रमाणात लागते. या उलट जर उत्पादन चक्राचा कालावधी कमी असेल तर खेळते भांडवल कमी प्रमाणात लागते.

५) व्यापारी चक्र :

जेव्हा बाजारात 'तेजी' असते तेव्हा विक्रीच्या एकूण प्रमाणात वाढ होत असते. त्यामुळे वस्तूंचा साठा (stock) वाढविणे आवश्यक असते. मालसाठा करून ठेवण्यासाठी जास्त गुंतवणुकीची गरज असते. यासाठी अतिरिक्त खेळत्या भांडवलाचा उपयोग करणे क्रमप्राप्त होते.

या उलट जेव्हा मंदीचा काळ असतो तेव्हा विक्रीचे प्रमाण कमी असते त्यामुळे खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता कमी झालेली असते.

६) खरेदी व विक्रीच्या अटी :

कंपनी स्वतः खरेदी करताना उधारीच्या सवलतीचा फायदा घेते, पण वस्तूंची विक्री करताना अशी सवलत ग्राहकांना देत नाही असे धोरण राबविणाऱ्या कंपनीस खेळते भांडवल कमी लागते.

या उलट ज्या कंपनीला उधारीवर माल मिळत नाही पण विक्री करताना वस्तू उधारिने द्याव्या लागतात. अशा कंपनीला खेळते भांडवल जास्त लागते.

७) उधारीवरील अंकुश :

उधारीवर अंकुश ठेवताना काही गोष्टींकडे लक्ष द्यावे लागते. उदा. उधार विक्रीचे प्रमाण, उधारीच्या अटी, वसुलीचे

धोरण इत्यादींचा समावेश यात करता येईल. उधारीवर अंकुश ठेवण्याचे धोरण जर कठोर असेल तर कंपनीची आवक सुधारते. जर या उलट हेच धोरण जर उदार असेल तर वसुलीचा प्रश्न उद्भवतो. योग्य वेळेत वसुली झाली नाही तर बुडीत कर्जाची (bad debt) शक्यता असते. अशा कंपनीला खेळत्या भांडवलाची जास्त गरज भासते.

कंपनी रोखीचा व्यवहार करत असेल तर खेळते भांडवल कमी लागते.

८) प्रगतीचा व विकासाचा वेग :

कंपनीच्या उत्कर्षाबरोबर खेळत्या भांडवलाची गरजही वाढते. सातत्याने प्रगतीपथावर असणाऱ्या कंपनीस निधीची आवश्यकता सतत भासते.

९) व्यवस्थापनाची कुवत :

उत्पादन व वितरण यामध्ये योग्य समन्वय असेल तर खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता कमी असते. तसेच ज्या कंपनीस मालसाठा (stock) करून ठेवावा लागतो त्यांना खेळत्या भांडवलाची जास्त गरज असते.

१०) बाह्य घटक :

वित्तीय संस्था तसेच बँका जर जरूरीच्या वेळेत निधी उपलब्ध करून देत असतील तर खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता जास्त नसते.

१.४ भांडवल संरचना :

मालकीचे भांडवल किंवा कर्जाऊ भांडवल अथवा दोन्ही मार्गांनी कंपनी भांडवल उभे करते. मालकी हक्काच्या भांडवलामध्ये समहक्क भाग, अग्रहक्क भाग, राखीव व अतिरिक्त निधी यांचा समावेश होतो. कर्जाऊ भांडवल म्हणजे कर्जरोखे, इतर कर्जे इत्यादी होय. या सर्व स्रोतांचा प्रमाणबद्ध एकत्रित रितीने कंपनीच्या एकूण भांडवलात समावेश केला जातो.

भांडवल संरचना म्हणजे इच्छित प्रमाणानुसार विविध स्रोतांचे निधी एकत्र करणे. भांडवल संरचना ठरविणे म्हणजे, 'एकूण भांडवलामध्ये वेगवेगळ्या प्रतिभूतीचे गुणोत्तर प्रमाण ठरविणे.' यालाच 'प्रतिभूतीचे मिश्रण' असेही म्हटले जाते.

१.४.१ व्याख्या

आर. एच. व्हेसल : 'उद्द्योग व्यवसायात गुंतविलेले दीर्घमुदतीचे व वैविध्यपूर्ण निधी'.

जॉन एच हॅम्टन : 'संस्थेची भांडवल संरचना म्हणजे कर्ज व समहक्क भाग या दोन प्रतिभूतीमधील संबंध, ज्यानुसार कंपनीला मालमत्ता खरेदीसाठी निधी पुरवठा करतो.'

अशाप्रकारे 'भांडवल संरचना' ही मालकीचा निधी व कर्जाऊ निधी यापासून तयार होते. मालकीच्या निधीमध्ये भाग भांडवल आणि राखीव व अतिरिक्त निधींचा समावेश होतो तर कर्जाऊ निधीमध्ये कर्जरोखे तसेच दीर्घमुदतीचे कर्ज यांचा समावेश होतो.

अधिक माहितीसाठी :

भांडवल संरचनेतील तत्त्वे : भांडवल संरचनेचा निर्णय घेताना दोन मूलभूत तत्त्वे विचारात घेतली जातात.

(१) कर्जाऊ रक्कम व समहक्क भाग (debt equity) यांचे प्रमाण : कमाईच्या स्थिरतेनुसार निश्चित केले जाते.

(२) व्यवसाय चक्रातील धक्के सहन करण्यासाठी व लवचीकतेसाठी, भांडवल संरचनेमध्ये समहक्क भाग भांडवलाचे 'धक्क्या'पासून बचाव करणारे 'आवरण' असणे गरजेचे आहे.

१.४.२ भांडवल संरचनेचे घटक

भांडवल संरचनेचे चार घटक आहेत ते खालीलप्रमाणे :

१) **समहक्क भाग भांडवल :** हा कंपनीच्या भांडवलाचा प्राथमिक स्रोत आहे. कंपनीची मालकी या भागांकडे असते. तसेच मालकी हक्कांबरोबर येणारी जोखीम ही त्यांनी स्वीकारलेली असते. त्यांना लाभांश दिला जातो जो अस्थिर असतो.

२) **अग्रहक्क भाग भांडवल :** या भागांना लाभांश वाटप व कंपनी विसर्जनावेळी भांडवल परतफेड यासाठी अग्रहक्क दिला जातो. यांना स्थिर दराने लाभांश दिला जातो. या भागांना मतदानाचा हक्क नसतो.

३) **प्रतिधारण (संचयी) नफा :** निधी उभारणीचा हा अंतर्गत स्रोत आहे. याला नफ्याची पुनर्गुंतवणूक असे म्हणतात. वाटप न केलेल्या नफ्याचा व्यवसायासाठी वापर करणे म्हणजेच नफ्याचे भांडवलीकरण होय.

४) कर्जाऊ भांडवल : यामध्ये दोन गोष्टींचा समावेश केला आहे.

- अ) कर्जरोखे - हा कंपनीने घेतलेल्या कर्जाचा पुरावा आहे. यावर निश्चित दराने व्याज दिले जाते.
 ब) मुदतीची कर्जे - बँक किंवा वित्तीय संस्थांनी दिलेली ही कर्जे असतात. यावर निश्चित दराने व्याज दिले जाते.
 पुढे दिलेल्या उदाहरणावरून तुम्हाला भांडवल संरचनेची संकल्पना समजून घेता येईल.

३१ मार्च, २०१९ रोजीचा अबक कंपनीचा ताळेबंद

देयता (देणी)	रक्कम ₹	संपत्ती (मालमत्ता)	रक्कम ₹
भाग भांडवल		स्थिर मालमत्ता	
१०,००० समहक्क भाग ₹. १० प्रत्येकी, पूर्ण किंमत दिलेले.	१,००,०००	इमारत	४,००,०००
५,००० अग्रहक्क भाग ₹. १०० प्रत्येकी पूर्ण किंमत दिलेले.	५,००,०००	यंत्र सामग्री	२,००,०००
राखीव निधी व अतिरिक्त निधी	५०,०००	चालू मालमत्ता	
दायित्वे		ऋणको	१,००,०००
१०००, १०% कर्जरोखे ₹. १०० प्रत्येकी पूर्ण किंमत दिलेले	१,००,०००	मालसाठा	५०,०००
धनको	३०,०००	रोख रक्कम	१०,०००
देय विपत्र	२०,०००	बँकेतील रक्कम	४०,०००
	८,००,०००		८,००,०००

$$\begin{aligned}
 \text{भांडवल संरचना} &= \text{समहक्क भाग} + \text{अग्रहक्क भाग} + \text{राखीव निधी} + \text{कर्जरोखे} \\
 &= १,००,००० + ५,००,००० + ५०,००० + १,००,००० \\
 &= ७,५०,०००
 \end{aligned}$$

कृती : कोणत्याही मर्यादित कंपनीच्या वेबसाईटला भेट द्या आणि तिची भांडवलाची संरचना जाणून घ्या.

१.५ फरक

मुद्दे	स्थिर भांडवल	खेळते भांडवल
१) अर्थ	स्थिर भांडवल म्हणजे कोणत्याही प्रकारची स्थिर मालमत्ता किंवा संपत्ती होय.	खेळते भांडवल म्हणजे एकूण चालू मालमत्तेची बेरीज होय.
२) स्वरूप	हे भांडवल व्यवसायात जवळ जवळ कायमस्वरूपी राहते.	खेळते भांडवल हे 'अभिसरण भांडवल' आहे.
३) कारण	हे भांडवल स्थिर संपत्तीमध्ये गुंतविले जाते. उदा. जमीन, इमारत, फर्निचर इत्यादी.	खेळते भांडवल अल्प मुदतीच्या मालमत्तेमध्ये गुंतविले जाते. उदा. रोकड, मालसाठा, उधारी इ.
४) स्रोत	भाग, कर्जरोखे, दीर्घ पल्ल्याचे कर्ज, बंधपत्रे या मार्गाने स्थिर भांडवलाची उभारणी करता येते.	खेळते भांडवल अल्प मुदतीचे कर्ज, ठेवी, व्यापारी कर्जे इत्यादी मार्गाने उभे केले जाते.
५) गुंतवणूक-दाराचे ध्येय	भविष्यामध्ये नफा कमाविण्याच्या उद्देशाने गुंतवणूकदार स्थिर भांडवलात पैसे गुंतवितात.	त्वरित परतावा मिळविण्याच्या उद्देशाने गुंतवणूकदार यात पैसे गुंतवितात.
६) जोखीम	स्थिर भांडवलातील गुंतवणूक जोखमीची असते.	खेळत्या भांडवलातील गुंतवणूक कमी जोखमीची असते.

सारांश

- संस्थात्मक वित्तव्यवस्था, व्यावसायिक संस्थेने केलेले भांडवल संपादन व त्याचा विनियोग या गोष्टींची हाताळणी करते.
- स्थिर भांडवल म्हणजे कोणत्याही प्रकारची 'भौतिक मालमत्ता' म्हणजेच स्थिर मालमत्ता होय.
उदा. जमीन, इमारत, उपकरणे, इ.
- खेळते भांडवल म्हणजे चालू संपत्तीचे चालू दायित्वावरील अधिक्य. जसे : रोकड, उधार मालमत्तेचे येणारे मूल्य इ.
- भांडवल संरचना म्हणजे एकूण भांडवलामध्ये वेगवेगळ्या प्रतिभूतींचे गुणोत्तर प्रमाण ठरविणे. यालाच 'प्रतिभूतींचे मिश्रण' असेही म्हटले जाते.

स्वाध्याय

प्र.क्र. १ अ) खाली दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) हे पैसे व पैशाचे व्यवस्थापन यांच्याशी निगडित आहे.
अ) उत्पादन ब) विपणन क) वित्त
- २) वित्त म्हणजेच कंपनीच्या बाबींचे व्यवस्थापन करणे.
अ) आर्थिक ब) विपणन क) उत्पादन
- ३) संस्थात्मक वित्तव्यवस्था व्यावसायिक संस्थेने केलेल्या चे संपादन व त्याचा विनियोग या गोष्टींची हाताळणी करते.
अ) मालाचे ब) भांडवलाचे क) जमिनीचे
- ४) कंपनीला सरकारकडे भरावा लागतो.
अ) कर ब) लाभांश क) व्याज
- ५) म्हणजेच कोणत्याही प्रकारची स्थिर मालमत्ता होय.
अ) अधिकृत भांडवल ब) विक्रीस काढलेले भांडवल क) स्थिर भांडवल
- ६) चालू संपत्तीचे चालू दायित्वावरील अधिक्य म्हणजेच होय.
अ) खेळते भांडवल ब) भरणा झालेले भांडवल क) अभिदत्त भांडवल.
- ७) उत्पादन उद्योगाला स्थिर मालमत्ता मिळविण्यासाठी प्रमाणावर निधी गुंतवावा लागतो.
अ) मोठ्या ब) छोट्या क) कमीतकमी
- ८) लोकसंख्या उच्च दराने वाढत असल्यास काही उत्पादकांना ही व्यवसाय संधी आहे असे वाटते.
अ) बंद करण्यासाठी ब) वाढविण्यासाठी क) कमी करण्यासाठी
- ९) एकूण म्हणजेच व्यवसायातील खेळते भांडवल.
अ) खर्च ब) चालू मालमत्ता क) चालू दायित्व
- १०) म्हणजे इच्छित प्रमाणानुसार विविध स्रोतांचे निधी एकत्र करणे.
अ) भांडवली अर्थसंकल्प ब) भांडवल संरचना क) भांडवली वस्तू

ब) जोड्या जुळवा.

गट 'अ'		गट 'ब'	
अ)	भांडवली अर्थसंकल्प	१)	एकूण चालू मालमत्ता
ब)	स्थिर भांडवल	२)	भांडवल संपादन व त्याचा विनियोग
क)	खेळते भांडवल	३)	स्थिर दायित्व
ड)	भांडवल संरचना	४)	एकूण चालू दायित्व
इ)	संस्थात्मक वित्तव्यवस्था	५)	स्थिर मालमत्ता
		६)	गुंतवणुकीचा निर्णय
		७)	वित्तीय निश्चितीचा निर्णय
		८)	संपत्तीचे संपादन व त्याचा विनियोग
		९)	विविध वित्त स्रोतांचे मिश्रण
		१०)	वस्तूंचे मिश्रण

क) खालील प्रत्येक विधानासाठी एक शब्द किंवा शब्दसमूह किंवा संज्ञा लिहा.

- १) कोणत्याही व्यवसाय कार्याच्या यशाचा निर्धारक.
- २) संस्थेकडे पुरेसे भांडवल असल्याची खात्री देणारा वित्त व्यवस्थापकाचा निर्णय.
- ३) निधीचा यशस्वीरित्या उपयोग करण्याचा वित्तीय व्यवस्थापकाचा निर्णय.
- ४) दीर्घ कालावधीसाठी वापरली जाणारी स्थिर मालमत्ता मिळविण्यासाठी या भांडवलाची आवश्यकता असते.
- ५) चालू मालमत्तेची एकूण बेरीज.
- ६) चालू मालमत्तेचे चालू दायित्वावरील अधिक्य.
- ७) कच्च्या मालाचे तयार वस्तूमध्ये रूपांतरित करण्याची प्रक्रिया.
- ८) अर्थव्यवस्थेतील तेजी व मंदीचे चक्र.
- ९) एकूण भांडवलातील वेगवेगळ्या प्रतिभूतींचे गुणोत्तर.
- १०) वित्त पुरवठा करणारा अंतर्गत स्रोत.

ड) खालील विधाने बरोबर की चूक ते लिहा.

- १) वित्त हे पैसे व पैशाचे व्यवस्थापन यांच्याशी निगडित आहेत.
- २) प्रकल्प जर फायदेशीर असेल तरच व्यावसायिक संघटना त्याला हिरवा कंदील दाखविते.
- ३) संस्थात्मक वित्तव्यवस्था विविध व्यावसायिक कार्यांमध्ये समन्वय साधते.
- ४) स्थिर भांडवलाला 'अभिसरण भांडवल' असेही म्हणतात.
- ५) खेळते भांडवल व्यवसायामध्ये शक्यतो कायमस्वरूपी राहते.
- ६) व्यवसायात भाडेपट्टीच्या तत्वावर मालमत्ता संपादन केल्यास जास्त प्रमाणात निर्धीची आवश्यकता असते.
- ७) चैनीच्या वस्तूंचे उत्पादन व व्यापार करणाऱ्या व्यवसायास मोठ्या प्रमाणावर खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता असते.

- ८) मोठ्या प्रमाणावर व्यवसाय करणाऱ्या कंपनीला अधिक खेळत्या भांडवलाची गरज असते.
 ९) उदारमतवादी पतधोरणांमुळे बुडीत कर्जाची (bad debt) समस्या उद्भवते.
 १०) वित्तीय संस्था व बँका व्यवसायाच्या खेळत्या भांडवलाची आवश्यकता पूर्ण करतात.

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

- १) जमीन व इमारत, यंत्रसामग्री, रोख रक्कम.
 २) कर्जरोखे भांडवल, समहक्क भाग भांडवल, अग्रहक्क भाग भांडवल.
 ३) स्थिर भांडवल, भांडवल संरचना, खेळते भांडवल

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) भांडवलाच्या आवश्यकतेचे प्रारंभिक नियोजन करणाऱ्या व्यक्ती म्हणजेच
 २) जेव्हा अर्थव्यवस्थेत तेजी असते तेव्हा विक्रीतही होते.
 ३) कच्च्या मालाचे तयार वस्तूंमध्ये रूपांतर करण्याची प्रक्रिया म्हणजेच होय.
 ४) मंदीच्या काळात विक्रीमध्ये होते.

ग) कंसातील अचूक पर्याय निवडा.

गट 'अ'		गट 'ब'	
अ)	वित्तीय निश्चितीचा निर्णय	१)	
ब)		२)	दीर्घ कालावधी
क)	वित्त गुंतवणुकीचा निर्णय	३)	
ड)		४)	अभिसरण भांडवल
इ)	विविध वित्त स्रोतांचे मिश्रण	५)	

(भांडवल योग्य प्रमाणात असणे, पद्धतशीरपणे निधी तैनात करणे, स्थिर भांडवल, खेळते भांडवल, भांडवल संरचना)

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) 'संस्थात्मक वित्त व्यवस्था' - व्याख्या लिहा.
 २) स्थिर भांडवल म्हणजे काय ?
 ३) खेळत्या भांडवलाची व्याख्या लिहा.
 ४) उत्पादन चक्र म्हणजे काय ?
 ५) 'भांडवल संरचना' - व्याख्या लिहा.

ई) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) कर्जरोखे धारकांना लाभांश देण्यासाठी वित्त आवश्यक आहे.
 २) जेव्हा अर्थव्यवस्थेत मंदी असते तेव्हा विक्रीमध्ये वाढ होते.
 ३) 'भाग' हे कंपनीने घेतलेल्या कर्जाऊ भांडवलाची पोचपावती असते.
 ४) समहक्क भागधारकांना स्थिर दराने लाभांश मिळतो.

प्र.क्र. २) खालील संज्ञा/संकल्पना स्पष्ट करा.

- १) वित्त निश्चितीचा निर्णय
- २) वित्त गुंतवणुकीचा निर्णय
- ३) स्थिर भांडवल
- ४) खेळते भांडवल

प्र.क्र. ३) खालील घटना व परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

- १) 'महाराष्ट्र राज्य रस्ते परिवहन मंडळाच्या व्यवस्थापनास खेळत्या भांडवलाचे आकारमान निश्चित करावयाचे आहे.
अ) सार्वजनिक उपयुक्तता सेवा असल्याने कमी खेळत्या भांडवलाची गरज आहे की जास्त ?
ब) सार्वजनिक उपयुक्तता सेवा असल्याने स्थिर भांडवल मोठ्या प्रमाणावर असणे गरजेचे आहे का ?
क) आपल्या दैनंदिन जीवनात नजरेस येणाऱ्या एखाद्या सार्वजनिक उपयुक्तता सेवेचे उदाहरण द्या.
- २) कंपनी आपली उत्पादन क्षमता वाढविण्याच्या विचारात आहे. नवीन यंत्रसामग्री (machinery) खरेदीच्या शक्यतेचे मूल्यांकन केले तर त्याची किंमत सुमारे रु. २ कोटी इतकी आहे किंवा भाडेतत्त्वावर जुन्या यंत्रसामग्रीचा पर्याय उपलब्ध आहे.
अ) यंत्रसामग्री ही कोणत्या प्रकारची मालमत्ता आहे ?
ब) यंत्रसामग्री खरेदीसाठी वापरले जाणारे भांडवल हे स्थिर भांडवल आहे की खेळते भांडवल ?
क) व्यवसायाचे आकारमान स्थिर भांडवलाचे प्रमाण निश्चित करते का ?

प्र.क्र. ४) फरक स्पष्ट करा.

- १) स्थिर भांडवल व खेळते भांडवल.

प्र.क्र. ५) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) भांडवल संरचनेचा अर्थ स्पष्ट करा व त्याचे घटक सांगा.
- २) स्थिर भांडवलाच्या आवश्यकतेवर परिणाम करणारे चार घटक लिहा.
- ३) संस्थात्मक वित्त व्यवस्था म्हणजे काय ? संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेच्या नितीचे आधार असणारे दोन निर्णय नमूद करा.

प्र.क्र. ६) खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- १) व्यावसायिक संस्थेकडे वित्त पुरवठा करणाऱ्या स्रोतांचे विविध पर्याय उपलब्ध असतात.
- २) स्थिर भांडवलाच्या आवश्यकतेवर विविध घटक परिणाम करतात.
- ३) स्थिर भांडवल व्यवसायात जवळजवळ कायमस्वरूपी राहते.
- ४) भांडवल संरचना ही मालकीचा निधी व कर्जाऊ निधी यांच्या मिश्रणाने बनलेली असते.
- ५) खेळत्या भांडवलाच्या आवश्यकतेवर विविध घटक परिणाम करत असतात.

प्र.क्र. ७) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) संस्थात्मक वित्त व्यवस्थेचे महत्त्व विशद करा.
- २) खेळते भांडवल निश्चित करणाऱ्या घटकांवर चर्चा करा.

